

Ми зупинилися лише на деяких моментах функціонування кольоропозначень. Матеріали експериментів свідчать про надзвичайний статус цих одиниць у мовній картині світу і потребують ретельного дослідження.

¹Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993; Уорф Б.Л. Наука и языкознание (О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление) // Новое в лингвистике. – М, 1960. – Вып. 1. – С. 169–182; ²Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. С.229; ³Berlin V., Kay P. Basic color terms: their universality and evolution. – Berkeley, 1969; ⁴Там само; ⁵Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999; ⁶Berlin V., Kay P. Знач. праця; ⁷Жюльен Н. Словарь символов: пер. с фр. – Челябинск, 2000. – С. 451.

Дмитро Воронін,
Київський університет імені Тараса Шевченка

ЛІНГВО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА МОВЛЕННЕВОГО РИТМУ

З класичних робіт І.М.Сеченова, І.П.Павлова, М.Є.Введенського та інших вітчизняних фізіологів науці добре відомий той факт, що імпульси, які йдуть від кори головного мозку людини до різних систем організму, мають ритмічний характер. Гадаючи властивістю всієї нервової системи не тільки людини, але і тварин, ця фізіологічна характеристика знаходить своє втілення й в одиницях мовлення.

Універсальність цієї (названої) характеристики в міжособистісній комунікації робить виправданим звертання до етологічної моделі комунікативної поведінки в пошуках джерел формування цього явища. У більшості досліджень такого плану відзначається тісний взаємозв'язок між станом тварини й структурою його звукового сигналу. Саме зміна стану приводить до утворення звукових реакцій, що змінюються за такими параметрами, як частота, тривалість, ритмічна організація¹. Відомо, що у птахів Laniarius, які живуть в Африці, ритм виконує функцію встановлення контакту. Як засіб упізнання у птахів, пауза між тактами комунікативних сигналів має строго витриманий характер. На цю ж саму властивість комунікації звертають увагу дослідники поведінки морських ссавців.²

Відчуття ритму як одна з найважливіших психофізіологічних складових життєдіяльності у людини пов'язана із загальною моторикою і належить до найбільш стійких природжених властивостей. Спеціальні дослідження показали, що рухи здорової новонародженої дитини виявляють багато спільного з ритмічною організацією її майбутньої мови.³

У стані спокою лише деякі відділи головного мозку характеризуються синхронною (організованою в часі) роботою. Мовне спілкування в тій мірі, у якій воно активізує діяльність мозку, не тільки ритмічно організує роботу його ділянок, але, очевидно, впливає на ритмічну організацію всіх складових мовленнєвої активності: синхронізації роботи відділів головного мозку, ритмічної

організації мовлення, включаючи власне вербальні й невербальні засоби, що беруть участь у процесі взаємодії комунікантів.

Універсальною характеристикою будь-якої не опосередкованої мовної взаємодії є зміна періодів передачі й прийому повідомлення. Більше того, зазначена властивість розглядається як одна з важливих мовних універсалій.⁴

Аналізуючи функціонування названого явища, дослідники вказують на відсутність якихось очевидних причин, що забороняли б одночасне (хорове) мовлення всіх учасників мовного спілкування. Це дозволяє їм висловити припущення про існування механізмів, що регулюють можливу тривалість періодів мовлення, слухання, спільного обмірковування, можливість чи неможливість переривання мовлення співрозмовника й одночасного говоріння.⁵

За Р.Якобсоном, ритм співвідноситься з *контактом*, одним із структурних компонентів висунутої ним моделі комунікативного акту. Думаючи, що неритмічність діалогічного спілкування руйнує контакт, було б правильним припустити, що ритм є чинником організуючим і має ефект соціалізації учасників мовленнєвої діяльності. Це не суперечить більш загальним закономірностям, відповідно до яких єдиний ритм характеризує певну функціональну єдність, тобто існування системи, фактором цілісності якої він є.⁶ Відчуття ритму як фактору цілісності твору характерне для О.С.Пушкіна: "Что есть строфы в "Евгении Онегине", которые я не мог или не хотел напечатать, этому дивиться нечего. Но, будучи выпущены, они прерывают связь рассказа, и поэтому означается место, где быть им надлежало. Лучшее было бы заменять эти строфы другими или переплавлять и сплавливать мною сохранённые. Но виноват, на это я слишком ленив. Смирненно сознаюсь также, что в "Дон Жуане" есть 2 выпущенные строфы".⁷

У процесі спілкування між його учасниками на основі емоційно-оцінних механізмів сприйняття неусвідомлено встановлюється (або не встановлюється) певний ритм спільної комунікативної діяльності, що дозволяє говорити про його фасцинативний вплив. "Ритмічний барабан" паралізує волю, як справедливо зауважував С.М.Ейзенштейн. Ритм "забиває" фільтри, змушує прислухатися. І він же маскує, як помітив Ю.М.Тинянов, беззмістовність: "Адже якщо написати позбавлену змісту фразу в бездоганному ямбі, вона буде майже зрозуміла"⁸.

Своєрідна синхронізація ритму відбувається й у процесі прийому/передачі повідомлення при опосередкованих формах спілкування. За Л.С.Виготським, кожен текст має свою систему подиху, що пристосовується до мови. Письменник створює не тільки ритм слів, а й подиху. А кожній системі подиху й ритму відповідає лад певних емоцій, і цей емоційний лад подібний до того, що переживає автор.⁹ Треба думати, синхронно організована робота нейроансамблів головного мозку людини під час виразного читання й читання взагалі може і повинна мати деякі риси, що характеризували б активність відповідних структур головного мозку автора/відправника тексту/повідомлення. Оскільки мова йде про специфічну діяльність мозку, засоби її об'єктивізації можна розглядати як інваріантні складові моделі комунікації у цілому. Отже, як читання, так і прослуховування музичного твору або кон-

такт із твором живопису являють собою переміщений у часі і просторі, соціально обумовлений психофізіологічний контакт адресата й автора. Хорове виконання, групові танці, колективні обрядові і ритуальні дії об'єднують їхніх учасників як у виконанні єдиних завдань, так і спільністю в організації активності головного мозку, що корелює з визначеними психічними й емоційними станами.

Видається зовсім природним зв'язок цієї характеристики усного спілкування саме з діалогічною мовою. З огляду на актуальність проблеми мовного діалогу, особливий інтерес викликають у лінгвістів зауваження класиків вітчизняного мовознавства. У 1915 р. Л.В.Щерба вказував на відсутність у деяких мовних колективах монологічної форми мовної взаємодії. Тоді ж ним було зроблене припущення про первинність діалогу в мовному розвитку. Пояснення цьому факту В.В.Іванов знаходить у синкретичності найдавніших ритуалів, із яких пізніше виділилися семіотичні системи, що формують комунікативну поведінку учасників спілкування¹⁰.

О.Е.Войскунський бачить у змінах періодів мовлення й слухання чергування сильних (мовлення) і слабких (мовчання) тактів діалогу. У межах мовленнєвого відрізка пауза не є показником зміни тактів. Такі паузи називаються *нульовими*, а такти, відповідно, *незавершеними*. Обов'язковість чергувань тактів чи періодів мовлення/слухання, універсальний характер їхнього прояву в комунікативних процесах, їхня стійкість у відтворенні діалогу дозволяє говорити про наявність *ритму комунікації*, *ритму спілкування*, вкладаючи в ці терміни поняття періодичного чергування в діалозі періодів передачі/прийому повідомлення. Беручи до уваги досвід зарубіжних досліджень у галузі психології спілкування, О.Е.Войскунський вважає за можливе припустити, що не тільки невербальні компоненти діалогу (як це часто визнається), але і ритм комунікації являє собою окремий текст, що супроводжує вербальне повідомлення¹¹.

Почуття ритму як одна зі стійких уроджених властивостей пов'язане із загальною моторикою. Це дає всі підстави припускати наявність тісного взаємозв'язку між ритмічною організацією вербальних і невербальних компонентів висловлення. По-перше, як міміко-кінетичні, так і власне мовні засоби комунікації є руховими координаціями різного ступеня складності, що підпорядковуються, крім інших, також і психофізіологічним законам забезпечення життєдіяльності. По-друге, результати експерименту М.І.Жинкіна показали кореляцію мовної моторики й ритміки рухів руки, про що свідчила неможливість одночасного читання тексту й виконання навіть нескладного ритмічного завдання¹².

Є.Д.Поливанов перший звернув увагу на необхідність наукового опису невербальних компонентів. Передбачаючи напрямки розвитку паралінгвістики і риторики мінімум на півстоліття, він вважав, що розгляд таких фактів, як мелодизація, жести, інші аксесуари мовлення являє собою самостійний відділ лінгвістики; це саме той відділ, що стикається з теорією драматичного мистецтва¹³.

Учення К.С.Станіславського про "темпо-ритм" є свідченням того, яке важливе місце займає ритм комунікації у сценічній практиці. Відстоюючи тезу "безперервного спілкування" на сцені, К.С.Станіславський застерігав акторів не бути *мовчазними свідками спілкування* інших¹⁴. Заучуючи не тільки свої слова, але і закінчення

реплік своїх партнерів для вступу в діалог, актор мимоволі створює *зони мовчання*, активна поведінка в яких доступна лише майстрам сценічного мовлення.

Театральна постановка припускає певну переробку літературного тексту відповідно до ритму діалогів і розвитку сюжетної лінії у цілому. Нерідко ця переробка вимагає і спеціальних засобів *графічного диригування* сценічним мовленням. Визнаючи цей факт, пошук спеціальних символів вели Л. Андрєєв і Ф. Дюрренматт. За вказівкою останнього, для дотримання ритмічності проголошення тексту довга пауза позначалася пробілом між рядками, а коротка пауза – рискою¹⁵. Якщо для відправника повідомлення знаки пунктуації трохи обмежують його можливість в передачі різних відтінків, що передаються мовним ритмом, то з позиції адресата мовні засоби виділення сегментів тексту є цілком достатнім засобом розпізнавання авторських інтенцій. У лінгвістиці добре відома думка О.М. Пешковського про "читаність" у російських письмових текстах майже всіх пунктуаційних знаків. У зв'язку з ритмо-мелодичними характеристиками мовлення цю ж думку висловлював і Л.В. Щерба.

Роль пунктуації у членуванні як декламаційно-психологічного, так і синтактико-сислового характеру визначається необхідністю відображення процесу розгортання думки відправника усного повідомлення чи автора тексту, що, у свою чергу, на думку О.В. Долгової, дозволяє звільнити одержувача від важкого тягаря власних інтерпретацій. Виділення сегментів (розміщення пауз), на її думку, відбиває те, що насправді відбувається у свідомості того, хто говорить¹⁶. Це відбувається завдяки тому, що один із засобів вираження *предикативна пауза*, встановлює зв'язок між головними в комунікативному плані частинами речення – темою й ремою¹⁷.

Чи використовує автор графічні символи в побудові ритму, чи спирається на досить великий арсенал лексико-стилістичних засобів, питання об'єктивної тривалості пауз розглядається в тій чи іншій комунікативній ситуації самим суб'єктом мовлення. У конкретній лінгвокультурній спільності ритм комунікації відноситься до кола важко вербалізованих носіями мови явищ, які регулюються нормами національного мовного етикету. Порівняльні дослідження у сфері мовної поведінки показують, що в темпо-ритмах емоційних проявів знаходить своє вираження національний темперамент і особливості психічного складу того чи іншого народу¹⁸. Звертаючи увагу на проблему ритму комунікації, Л.П. Якубинський вказував на мимовільний, що вислизає від спостереження, характер чергування періодів мовчання й мовлення в усній діалогічній мові¹⁹. Це ж пояснює, на наш погляд, і ймовірність помилкового сценічного "читання" інокультурного тексту, що містить поведінкові лакуни.

Різні соціальні ролі знаходять своє відображення у певних ритмах спілкування. Отже, освоєння нової ролі неминуче повинне супроводжуватися освоєнням "закріпленого" за цією роллю ритму комунікації. Дослідження в галузі соціальної психології дозволяють говорити про участь ритму у формуванні рольової структури діалогу і полілогу. Так, учителі мають звичай монополізувати право довготривалої мови. Багато хто, якщо не більшість із них були б здивовані, якби довідалися про ту кількість часу, що вони говорили порівняно з будь-яким учнем.

Розмова дітей часто зводиться до відповідей на запитання короткими фразами чи окремими незв'язними реченнями. Звичка випадкової уривчастої мови немичуче має негарний вплив на школяра²⁰.

Такими постають деякі лінгво-психологічні особливості порушеної проблематики. Концептуальне осмислення розрізнених сьогодні фактів як лінгвістичного, так і психологічного характеру могло б стати основою психолінгвістичної теорії ритму.

¹Физиология поведения: Нейробиологические закономерности. – Л., 1987. – С. 398; ²Войсунский А.Е. К вопросу о ритме коммуникации // Общение в свете теории отражения. – Фрунзе, 1980. – С. 119–120; ³Антипова А.М. Основные проблемы в изучении речевого ритма // ВЯ. – 1990. – № 5. – С. 127; ⁴Хоккет Ч. Проблема языковых универсалий // Новое в лингвистике. Вып. V. Языковые универсалии. – М., 1970. – С. 45–76; ⁵Войсунский А. Е. Указ. раб. – С. 117; ⁶Пространство, время, движение. – М., 1971. – С. 73; ⁷Пушкин А.С. Сочинения : В 3 т. Проза. – М., 1987. – Т. 3. – С. 470; ⁸Войсунский А.Е. Я говорю, мы говорим...: Очерки о человеческом общении. – М., 1990. – С. 125; ⁹Войсунский А. Е. Указ. раб. – С. 127; ¹⁰Там же. – С. 117; ¹¹Там же. – С. 121; ¹²Горелов И. Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. – Челябинск, 1974. – С. 52; ¹³Попливанов Е.Д. По поводу "звуковых жестов" японского языка // Статьи по общему языкознанию. – М., 1968. – С. 296; ¹⁴Станиславский К. С. Работа актёра над собой. – М., 1938. – С. 387–398; ¹⁵Войсунский А.Е. Указ. раб. – С. 128; ¹⁶Долгова О.В. Семантика неплавной речи. – М., 1978. – С. 71; ¹⁷Там же. – С. 49; ¹⁸Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – С. 247; ¹⁹Якубинский Л.П. О диалогической речи // Язык и его функционирование. Избр. раб. – М., 1986. – С. 17–58; ²⁰Войсунский А.Е. Указ. раб. – С. 121.

Адріана Бігарі,
Київський університет імені Тараса Шевченка

ОЗНАКИ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ У СІМЕЙНОМУ ДИСКУРСІ

Мова має діалогічну природу (М.М.Бахтін), основною одиницею якої є висловлювання, яке не може розглядатися ізольовано від мовного контексту, від інших висловлювань. Причому певне висловлення завжди перебуває в діалогічних відношеннях з попередніми та наступними одиницями мови.

У лінгвістичній теорії існує багато визначень діалогу, але, незважаючи на різноманітність формулювань, вони всі характеризують діалог як інтерактивний процес обміну інформацією у вигляді висловлювань-реплік, які послідовно чергуються та пов'язані відношенням "стимул-реакція". До його суттєвих ознак належать також такі, як наявність двох або більше співрозмовників, їх поперемінна участь у висловлюванні думок, тематична зорієнтованість, обмежуваність у часі та просторі, процеси кодування та декодування у свідомості кожного зі співрозмовників, наявність етичних правил, розробка спільними зусиллями когерентної структури розмови.

Діалог є відкритою системою, яка адаптується до умов середовища, в якому вона функціонує. Питання про те, що можна вважати середовищем чи контекстом щодо одиниць мовленнєвої комунікації, є дискусійним у лінгвістичній літературі. На наш погляд, ієрархія контекстів Т.К.Пудровської є найповнішою класифікацією. Узагальнюючи різні погляди вчених відносно по-